

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

FAİQ XASAY OĞLU QURBANOV

**EL ŞAİRİ LƏLƏNİN POETİK İRSİ VƏ AZƏRBAYCAN
FOLKLORUNDA LƏLƏ OBRAZI**

5719.01 - Folklorşünashq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2014

**Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına
Ədəbiyyat İnstitutunun “Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr”
şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər:

İsrafil İsmayıl oğlu Abbash

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Xatirə Bədrəddin qızı Bəşirli

filologiya üzrə elmlər doktoru

Rza Zeynal oğlu Xəlilov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi
xalq ədəbiyyatı” kafedrası

Müdafiə “_25_” “_04_” 2014-cü il saat “_”_ -da Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən
FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik qala döngəsi, 31, AMEA
Folklor İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq
mümkündür.

Avtoreferat “_” “_” 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:**

*Afaq Xürrəm qızı
Ramazanova*

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Xalq ədəbiyyatının əsas qollarından birini ozan-aşıq sənəti təşkil edir. Bu sənət türk xalqları arasında min illərin təcrübəsini qazana-qazana böyük bir tarixi yol keçmişdir. Dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli bir irs kimi daxil olan bu sənət xalq poeziyasını, xalq milli musiqisini və oynaq xalq rəqsini özündə cəmləşdirəndən bu sənətin sahibləri həmişə böyük nüfuzla malik olmuş, daim məhəbbətlə yad edilmişlər. Elə buna görədir ki, el arasında aşıqlara “haqq aşığı”, “xalq aşığı” deyirlər. “Aşıq müqəddəsdir”, “aşiq gördüyünü çağırar”, “aşiq elin butasıdır”, “aşiq el dərdinin məlhəmidir” və s. kimi ifadələr bir daha onların ictimai fəallığından, el-oba arasındakı hörmət-izzətindən xəbər verir. Aşıq sənəti ona görə xalqın öz yaradıcılığı hesab edilir ki, bu ulvi peşənin daşıyıcıları həmişə xalq arasında olmuş, xalqın dərd-sərinə daha çox məlhəm olmağa çalışmışlar. Xalqın sevincini, kədərini öz çiyinlərində daşıyan aşıqların yaradıcılığının əsas qayəsini xalq məhəbbəti təşkil edir.

Professor F.Qasımzadə yazır ki, xalq aşığı əlində sazı kəndləri dolaşır, toylarda, bayram və ayinlərdə elin qurduğu kef və şadlıq məclislərində iştirak edir, saz çalır, nəğmə və dastan qoşur, oxuduğu lirik şeirlərdə xalqın ruhuna və əxlaqına nəcib duyğular aşılayır. Saz aşığı bütün varlığı ilə xalqa bağlıdır. O, öz xalqı ilə bir yerdə qaynayıb-qarışır, onun sevinc və kədərinə şərik olur, onunla birgə nəfəs alır¹.

Aşıq sənətinin formalaşması, təşəkkülü və onun inkişaf arenasının öyrənilməsi həmişə filoloji fikrin diqqət mərkəzində olmuşdur. Doğrudur, folklorşünaslıqda aşıq yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra dəyərli tədqiqat işləri aparılmış, bir sıra aşıqların həyatı və yaradıcılığı tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Ozan-aşıq sənəti tarixində özləri haqqında bilgi qorunub saxlanmasa da, əsərləri qərinələri, yüzillikləri adlayaraq günümüze yetişən elə sənətkarlar var ki, onların fəaliyyətini tədqiqat obyektinə çevirməklə biz folklorşünaslıq xəzinəmizi xeyli zənginləşdirmiş olarıq. Belə sənətkarlardan biri də yaşadığı tarixi kəsimin şeir-sənət aləmində bayatı ustası kimi ad qazanan el şairi Lələdir. Təəssüflər olsun ki, onun həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı barəsində ətraflı bilgi qorunub saxlanmadığından bu cür qüdrətli sənətkarın əsərləri tam şəkildə bizə gəlib çatmamışdır. Bununla belə, Lələnin əvəzsiz

bayatı şairi olduğu təsdiqlənmiş, lakin onun zəngin irsi vaxtında öyrənilməmiş və diqqətdən kənar qalmışdır.

Lələnin xeyli kamil bayatıları vardır ki, mükəmməl sənət inciləri kimi diqqəti cəlb etmiş, onun adı Azərbaycanın orta əsr aşiq sənəti tarixində xidmətləri olan sənətkarlarla birgə çəkilmişdir.

Lələnin yaradıcılığının fundamental tədqiqi, ilk növbədə, aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Doğrudur, Lələnin bayatılarını toplamaq, onun poetik irsini öyrənmək və tədqiq etmək işinə 70-ci illərdən başlanmışdır. Folklorşünas alimlər - S.Paşayev, İ.Abbaslı, M.Həkimov, M.Seyidov, Ə.Zeynalov və başqaları Lələnin poetik irsinə dair araşdırmalar aparmış və bu mövzuya məqalələr həsr etmişlər. Onlar Lələnin poetik irsinin toplanması, təbliği və tədqiqi işinə böyük əmək sərf etmişlər, lakin onların tədqiqi bütövlükdə Lələnin həyatı və yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətlərini hərtərəfli əks etdirmir. Lələnin poetik irsi ayrıca bir tədqiqat sahəsi kimi indiyə qədər öyrənilməmişdir. Yüksək əxlaqi və estetik dəyərləri özündə ehtiva edən, aşiq ədəbiyyatının zənginləşməsində mühüm əhəmiyyətə malik olan Lələ bayatıları aşiq yaradıcılığının bir hissəsi, Lələ şəxsiyyəti isə ümumi aşiq institutunun genetik köklərinə sıx bağlıdır.

Lələ yaradıcılığının bədii, üslubi keyfiyyətlərinin öyrənilməsi, müasir elmi-nəzəri baxımdan tədqiqi folklor fikrimizin vacib problemlərindən biri olmaqla həmişə aktualdır.

Dissertasiyanın tədqiqat obyektini və predmeti. Tədqiqatın əsas predmeti bayatı ustası Lələnin həyatı, şəxsiyyəti və poetik irsinin araşdırılmasıdır. Lələnin bayatıları, aforizmləri, barəsində deyilmiş rəvayətlər, onun həyat macəralarını əks etdirən “Lələ” dastanı isə tədqiqatın obyektini təşkil edir. Tədqiqat obyektinə çevrilən ədəbi-bədii materialların əksəriyyəti ilk dəfədir ki, tədqiq edilir. Burada Lələnin şəxsiyyəti və poetik irsi öyrənilməyə cəlb edilmiş, mübahisəli görünən məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Lələnin bayatıları tədqiqatda aparıcı mövqe kəsb etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd Azərbaycanın bayatı şairi Lələnin həyatını və ədəbi irsini əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb etməkdən ibarət olmuşdur. Zəngin tarixə malik olan Azərbaycan aşiq sənətinin təşəkkülündə və formalaşmasında böyük xidmətləri olan aşiq-şairlərimiz çoxdur. Bu sənətkarların içərisində Lələnin də poetik irsinin genetik köklərini araşdırmaq, yaradıcılığının əsas istiqamətlərini tədqiq etmək, onun aşiq sənəti tarixində rolunu və özündən sonrakı sənətkarlara təsirini müəyyənləşdirmək tədqiqatın əsasını təşkil edir. Bu baxımdan dissertasiyanın qarşısında konkret vəzifələr durur:

¹ Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1966, s. 193

- Lələ istilahnın yaranması və inkişafını, Lələnin təxəllüs olduğunu araşdırmaq;

- El şairi Lələnin yaşadığı dövrü müəyyənləşdirmək və həmin dövr ədəbi - mədəni mühitin səciyyəvi cəhətlərini təhlil yolu ilə üzə çıxarmaq;

- Lələ irsi üçün dəyərli olan qaynaqları aşkarlamaq;

- Lələ bayatılarının bədii xüsusiyyətləri, tərənnüm obyektı, oxşar variantları, atalar sözləri ilə qarşılığı və s.- ni müəyyənləşdirmək;

- Lələnin xalq rəvayətlərində tutduğu yeri şifahi xalq yaradıcılığı əsasında öyrənmək;

- “Lələ” dastanının məzmunu, digər dastanlarla oxşar və fərqli cəhətlərini təhlil etmək və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Lələnin poetik irsinin elmi prinsiplərə uyğun öyrənilməsi tədqiqat obyektı kimi yenidir. Lələ yaradıcılığı elmi - nəzəri prinsiplər və müəyyən olunmuş elmi metodologiya əsasında Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə bütövlükdə tədqiq olunur. Bu dissertasiyada ilk dəfə olaraq Lələnin dövrü, həyatı və yaradıcılığı xüsusi araşdırma mövzusunə çevrilmiş, barəsində dolaşan bütün məlumatlar təhlil edilərək müəyyən nəticə çıxarılmışdır.

Dissertasiya işində Lələ istilahi, Lələ təxəllüsü, Lələnin poetik irsi ilə bağlı bir sıra yeni mülahizələr söylənmişdir.

Lələ ifadəli alqışlar, qarğışlar, toponimlər, aforizmlər və deyimlərin şərhı, “Lələ” dastanının digər bayatılı dastanlarla oxşar və fərqli cəhətlərinin səciyyəsi də əsərin yeniliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyada ötən yüzilliklərin cüng və arxiv sənədlərindən, Azərbaycanın folklorşünas alimlərinin araşdırmalarından istifadə edilmişdir. Lələnin poetik irsinin öyrənilməsində tarixi-müqayisəli və nəzəri yanaşma metodu əsas götürülmüşdür.

Dissertasiyanın başlıca tezis və nəticələri görkəmli folklorşünas - alimlərin aşiq yaradıcılığına, o cümlədən, Lələnin poetik irsinə dair dəyərli elmi-nəzəri, metodoloji mülahizələri işığında yekunlaşdırılmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Azərbaycan bayatı janrının mahir ustadı Lələnin yaradıcılığının elmi - nəzəri prinsiplərə uyğun öyrənilməsi və tədqiqi vacib məsələlərdən biridir. Bu işə araşdırmalardan real nəticələr çıxarmağa yol almış və yeni imkanlar yaratmışdır. Lələnin poetik irsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş bu əsər folklorşünaslıqda ilkin mənbə rolunu oynaya bilər.

Dissertasiya tədqiqat mövzusu baxımından ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərs vəsaiti və yaxud xüsusi kurs materialları kimi əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın nəticələrindən Azərbaycan aşiq sənəti ilə

maraqlananlar, bu sahə üzrə tədqiqat aparənlər, folklor həvəskarları gərəkli mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

Mövzunun aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas müddəə və yekunları ilə bağlı olaraq dissertant elmi konfrans, sessiya və seminarlarda çıxış etmiş, nəticələr ayrı-ayrı mətbu orqanlarında, jurnal və məcmuələrdə çap olunmuşdur. Tədqiqatla bağlı dissertantın kitabı və tərtib işləri nəşr edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, işlənmə dərəcəsi müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyindən, metod və mənbələrindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edilir, işin aprobasiyası və quruluşu barəsində məlumat verilir, mövzunun tədqiqi vəziyyətinə diqqət yetirilir.

Dissertasiyanın “**Lələnin şəxsiyyəti və həyatı**” adlanan I fəslinin “**Lələ istilahnın yaranması**” adlı I yarım-fəslində Azərbaycanın orta əsrlər tarixində istilahların yaranması və onlarla bağlı müvafiq vəzifələrin bərqərar olması araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, tarixi ədəbiyyatda barəsində olduqca az məlumat olan “Lələ” istilahi indiyədək tədqiq edilməmişdir.

Tarix üzrə elmlər doktoru Ş.Fazil qeyd edir ki, görkəmli İran alimi Əli Əkbər Dehxudanın məşhur “Lügətnamə” əsərində “Lələ” istilahi ilə əlaqədar aşağıdakı məlumatlar vardır:

a) Lələ – əyan övladlarının (kişi cinsindən olan övladların) təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olan mürəbbi;

b) Ehtiram əlaməti olaraq bu vəzifə sahibinə “Lələ ağa” da deyilmişdir;

c) Lələlərin başçısı “Lələbaşı” adlanmışdır;

Ə.Ə.Dehxuda həmin istilahnın “Lələ” şəklində işləndiyini də bildirir ¹.

¹ Xasayoğlu F. Lələ övliya, tərbiyəçi, müəllim deməkdir / “İki sahil” qəzeti, 20 aprel 1996

“Lələ” istilahı H.Zərinəzadənin də diqqətini cəlb etmişdir. O da “Lələ” titulu daşıyan şəxsin azyaşlı şahzadələrin tərbiyəçisi - müəllimi olduğunu qeyd edir. Bu sözün Lələ, Lale, Lələ kimi işləndiyini vurğulayır¹.

Hazırda Azərbaycanın əksər rayonlarında, Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində ataya, ağsaqqala, hörmətli adamlara “Lələ” deyə müraciət edilir.

XV-XVI əsrlərin “Rövzətüs-səfa”, “Mətləüs-sədeyn”, “Həbibüs-siyər”, “Əhsən ət-təvarix”, “Tarixi-cahanara”, “Təkmilət əl-əxbar” və başqa orta yüzilliklərin ilkin mənbələrində başqa tarixi istilahlarla yanaşı “Lələ”dən də bəhs olunur.

“Əhsən ət-təvarix”də Lələ həmçinin “atabəy” kimi işlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi - Diyarbəkriyyə” əsərində Uzun Həsən Ağqoyunlunun da lələsi “atabəy” adlandırılır².

İsgəndər bəy Münşi isə bu sözün “atalıq” kimi də işləndiyini göstərmişdir³.

I fəslin “*Lələ təxəllüsü barədə*” adlanan II yarımfəslində göstərilir ki, Lələ ad deyil, təxəllüsdür. Təxəllüs götürmək klassik Azərbaycan və ümumən Şərq poeziyası nümayəndələri üçün səciyyəvi haldir. Firdovsi, Nizami, Qivami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Kişvəri və s. bu qəbildəndir. Ancaq Qorqud atadan tutmuş indiki dövrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bəlli olan klassiklər, el şairləri və aşıqların adları içərisində Lələyə bənzər ikinci bir ada təsadüf edilmir. Digər tərəfdən isə qeyd etdiyimiz kimi, XV-XVII əsrlərdə “Lələ” titulu vəzifə olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu gün əsl adı bəlli olmayan Lələ təxəllüsü ilə tanınan bu el şairi də o dövr üçün daha önəmli olan məlum təxəllüsü seçmişdir.

Lələni ilk dəfə bayatı yazan şair kimi təqdim edən professor M. Seyidov da Lələnin təxəllüsü olduğunu qeyd edir⁴.

Folklorşünas-alim M.Həkimovun da qənaəti belədir: “Lələ bayatılar ustadının qəbul etdiyi ləqəb təxəllüsüdür”⁵.

Bir sıra alim və mütəxəssislər də Lələnin təxəllüsü olduğu qənaətindədirlər. Türk təsəvvüf şeiri və saz şairləri ilə məşğul olan alimlərin fikrinə görə, aşıqlıq tərqiyyə çox yaxın olmuşdur və bəlkə də ondan çıxmışdır. Haqq aşığının yanğısı, sazındakı, sözündəki seyr də təsəvvüfdən gəlirdi. O, haqq aşıqı olan dərvişliyin qırx məqamına keçən, fəqirliyin qırx məqamında oturan fəna-filla mərtəbəsinə qalxıb bəqa-billa olan sazlı-sözlü dərviş idi. Təsəvvüf şairi kimi haqq aşığının da təxəllüsü “Dədə”, “Xəstə”, “Miskin”, “Qul”, “Lələ” və s. idi.

İraq-türkman folklorunun ən gözəl tədqiqatçısı olan tanınmış alim prof.Q.Paşayevin fikrinə isə, “Aşıq özünü miskin, məcnun, qul, abdal, dərviş, yetim, yoxsul, düşkün... sözləri ilə təqdim edir”¹.

Nizami ölməz poemaları, Məhsəti rübailəri, Füzuli qəzəlləri Xətai məsnəvisi, Q.Bürhanəddin tuyuqları ilə tanındığı kimi, el şairi Lələ də bayatıları ilə tanınmışdır. Çox ehtimal ki, ustad, tərbiyəçi, övliya, məsləhətçi, el ağsaqqalı mənasını verən bu təxəllüsü sənətkara xalq vermişdir. Dünya ədəbiyyatı tarixində parlaq istedadı və bəşəri əsərlərinə görə öz adından çox əsərindəki parlaq qəhrəmanın adı ilə çağrılan, yaxud xalq məhəbbətinin ifadəsi kimi başqa təxəllüslə məşhurlaşan sənətkarlar az olmamışdır.

Klassik Azərbaycan və ümumən şərq poeziyası nümayəndələrinin təxəllüs seçmə ənənəsi Azərbaycan tarixində özünəməxsus yeri olan el şairlərinə və aşıqlarına da şamil edilir. Lələ də xalqın hiss və həyəcanının, arzu və istəyinin, həsrət və möhnətinin ifadəçisi olduğundan belə bir təxəllüsü seçmişdir.

XVII əsrdə Azərbaycan milli musiqisinin inkişafında xidmətləri olan, dövrünün ən məşhur xanəndəsi Hafiz də özünə Lələ təxəllüsünü götürmüş və Hafiz Lələ kimi tanınmışdır².

Təəssüflər olsun ki, indiyə qədər Lələ təxəllüslü bu el şairinin adını öyrənmək mümkün olmamışdır. Əvvəla, dediyimiz kimi, Lələ bayatı şairidir. Bayatı isə dörd misralı, yeddi hecalı kiçik bir şeir formasıdır. Bu cür yığcam dörtlükdə şeirin bütün qaydalarını gözləməklə, əlavə məlumatlar vermək sadəcə olaraq mümkün deyildir. İstər klassik, istərsə də xalq şeiri formalarının əksəriyyətində müəllifin adını, soyadını, hətta atasının adını, təxəllüsünü, doğulduğu yeri, tarixi və başqa məlumatları bir

¹ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1962, s. 436

² Xasayov F. Lələ övliya, tərbiyəçi, müəllim deməkdir / “İki sahil” qəzeti, 20 aprel 1996

³ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1962, s. 436

⁴ Seyidov M. Erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan bayatıları // Azərbaycan SSR EA xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, Bakı: Az. SSR EA, 1960, s. 93

⁵ Həkimov M. Bayatılar. Bakı: APİ, 1991, s. 77

şeir nümunəsində yazmaq imkanı olduğu halda, bir bayatıya bunları yerləşdirmək sadəcə olaraq qeyri-mümkündür.

İkincisi isə, xalq bayatılarında bir sıra şəxs adlarına təsadüf edilir. Məsələn, Əli, Kərəm, Abdulla, Həsən, Qurban, Hüseyin, Məmi, Razi, Abbas, Eyvaz və s. Bu şəxslər ya adları möhürlənmiş bayatıların müəllifləridir, ya da həmin bayatıları müəyyən məqamlarla əlaqədar öz istəklərinə uyğun şəkildə sonradan söyləyənlərin imzalarıdır. Kim bilir, bəlkə də Lələ təxəllüsü ilə tanıdığımız bu şair də bir zamanlar söylədiyi bayatılarında öz həqiqi adını demişdir. Bu gün isə həmin adlı bayatıların içərisində Lələ təxəllüslü şairin əsl adını tapıb üzə çıxarmaq çox çətindir.

I fəslin III yarım fəslində *“Lələnin dövrü və həyatı”* araşdırılır. Bildirilir ki, Lələ təxəllüslü bayatı şairi XVI əsrin 40-cı illərindən XVII əsrin birinci yarısına qədərki dövrdə yaşayıb-yaratmışdır. Lələ Sarı Aşıqdan böyük, Məsihidən isə kiçikdir və yaxud Məsihinin ömrünün son, Sarı Aşığın isə həyatının uşaqlıq çağları Lələnin kamil həyatı ilə uyğunluq təşkil edir.

Əvvəla, bu sahə ilə məşğul olan mütəxəssislər həmişə Lələnin adını Sarı Aşıqla birlikdə yad edirlər. Prof. S.Paşayev özünün bütün tədqiqatlarında Lələni Sarı Aşığın müəllimi kimi xarakterizə edir. O qeyd edir ki, Lələnin adı Sarı Aşıqla birlikdə yad edilsə də, Lələ ondan çox qabaq yaşamış və lirik janrın bayatı formasında ilk cığırılar açmışdır. Sarı Aşıq isə Lələnin bayatılarından dərslər alaraq bayatı şairi kimi məşhurlaşmışdır. S.Paşayevin fikrincə, Lələ ilk müəllifli bayatı şairlərindən biridir və bayatı şairi kimi məşhurlaşan Sarı Aşıq yalnız gəncliyində Lələni yamsılamışdır. Sonralar isə Sarı Aşıq daha güclü bayatılar yazaraq yüksək zirvəyə çatmışdır¹.

Prof. İ.Abbaslı öz əsərlərində Lələnin adının Sarı Aşıq ilə qoşa çəkildiyini, bu baxımdan da bir bayatı şairi kimi şəxsiyyəti barədə müəyyən ehtimallar söylədiyini qeyd edir².

S.Mümtaz qəti şəkildə bildirir ki, Sarı Aşıq XVII əsrdə yaşamışdır³.

“Azərbaycan tarixi” dərslərində Sarı Aşığın yaşadığı dövr konkretləş-

dirilmişdir. Orada yazılır: “Sarı Aşıq XVII əsrdə yaşayıb-yaratmışdır”¹.

“Sarı Aşıq XVII əsrdə yazıb-yaradan el sənətkarı olmuşdur”. Bu fikirlər isə professor M.Həkimova məxsusdur².

“Azərbaycan aşiq şeirindən seçmələr” kitabında Lələnin XVII əsrin nümayəndəsi olduğu qeyd edilmişdir³.

Deməli, tədqiqatçıların qəti fikri belədir ki, adı Lələ ilə birlikdə çəkilən Sarı Aşıq XVII əsrdə yaşayıb-yaratmışdır.

Bir sıra tədqiqatçılar həm də qeyd edirlər ki, Lələnin adı Sarı Aşıqla birlikdə çəkilsə də, Lələ ondan çox qabaq yaşamışdır. Buradan belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, əgər Sarı Aşıq XVII əsrdə yaşayıb-yaratmışsa və Lələ də ondan böyükdürsə, deməli, Lələnin həyatı və yaradıcılığı XVI əsrin 40-cı illərindən XVII əsrin 50-ci illərinə qədərki dövrü əhatə edir.

Sarı Aşıq isə çox ehtimal ki, XVII yüzilliyin 30-cu illərində dünyaya gəlmiş və həmin əsrin sonuna qədər ömür sürmüşdür. Lələ ilə Sarı Aşıq biri-birini görməmişdir.

Çünki bu barədə heç bir məlumat yoxdur. Hətta Lələ rəvayətlərində də bu barədə söhbət açılmır.

Filologiya üzrə elmlər doktoru Ə.Zeynalov da Lələnin XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb-yaratdığı qənaətinə gəlir⁴.

Lələnin fəaliyyət dövrünün XVI-XVII əsrlərə təsadüf etdiyi qənaətinə Məsihinin “Vərqa və Gülşah” əsərinin yazılma tarixindən də gəlmək mümkündür. Belə ki, Lələ bayatılarının birində Məsihinin “Vərqa və Gülşah” poemasının adı çəkilir:

Mən Lələ der şah vardır,
Vərqa və Gülşah vardır.
Nə dünyadan şah gedər,
Nə gəlicək Şahvardır.⁵

Şərq ədəbiyyatında geniş şöhrət qazanmış “Vərqa və Gülşah” poeması hələ XVII əsrdə ərəblərdə “Mütəqqiş və Əsma”, “Urva və Ərfa” və digər sərgüzəştlər şəklində yayılmağa başlamışdır. Bu əfsanə XI əsrdə şair

¹ Paşayev S. Sarı Aşıq və “Yaxşı-Yaman” dastanı // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” metodik məqalələr məcmuəsi, №4, Bakı: 1975, s. 99

² Lələ. Yarandısam daşdan mən / ön sözün müəllifi və tərtib edən İ. Abbasov. Bakı: Gənclik, 1995, s.3

³ Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları / tərtib edən R.Tağıyev. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 68

¹ Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər), I cild, Ali məktəblər üçün dərslik / Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, s. 84.

² Həkimov M. Bayatılar. Bakı: APİ, 1991, s. 21

³ Azərbaycan aşiq şeirindən seçmələr: İki cildə, I cild / tərtib edənlər Ə.Axundov, İ.Abbaslı, H.İsmayılov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 783.

⁴ Zeynalov Ə. Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, s. 66

⁵ Bayatı ustası Lələ / toplayanı, tərtib edən və ön sözün müəllifi F. Şükürbəyli. Bakı: Bayatı, 1995, s. 43

Əyyuqi tərəfindən ilk dəfə olaraq nəzmə çəkilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində isə bu əfsanenin nəzmə çəkilməsi XIV əsr şairi Yusif Məddahın adı ilə bağlıdır. Daha sonra isə əhvalatları təfəsilatı ilə qələmə alan Məsihi “Vərqa və Gülşə” lirik-epik poemasını yazmışdır. Məsihinin qoşa qəhrəmanlarının adları ilə adlanan bu əsəri hicri 1038 (1628-1629)-cu ildə yazılmışdır¹.

Göründüyü kimi, Lələ 1628-1629-cu illərdə yazılmış bu əsərin adını çəkir. Deməli, Lələ həmin illərdə sağ-salamat imiş və özü də bu əsərdən xəbərdarmış. Bu fakta etiraz oluna bilər ki, bəlkə Lələ bu dastan ilə sonralar tanış olmuşdur? Bəzi incə məqamlar olmasaydı, bəlkə biz də bədgüman olardıq. Əvvəla, Lələ 10-15 il bundan əvvəl yazılmış bir əsərin adını çəkməzdi. Digər tərəfdən isə bir halda ki, Lələ XVII əsrin nümayəndəsi olan Sarı Aşıqdan qabaq yaşamışsa, yaxud birincinin ömrünün son illəri ikincinin həyatının başlanğıc illərinə düşürsə, deməli, Lələ ən azı XVII əsrin 30-40-cı illərinə qədər, Sarı Aşıq isə həmin illərdən sonra ömür sürmüşdür.

Lələnin XVI-XVII əsrin nümayəndəsi olmasını onun I Şah Abbasla əlaqələri də təsdiq edir. Son tədqiqatların qənaətinə görə, Lələ I Şah Abbasın müasiri olmuşdur. Lələnin ömrünün ahıl, yaradıcılığının isə müdrik çağları I Şah Abbasın hakimiyyəti illərinə düşür.

Sonradan Şah Abbasın özbaşnalığı, törətdiyi faciələr Lələnin etirazına səbəb olmuş, bununla da Lələ ilə şah arasında ixtilaf baş vermişdir ki, nəticədə Lələ sarayı tərk etmişdir. Onu da deyək ki, Məsihi də Lələ kimi bir zamanlar I Şah Abbasın sarayında yaşamış və sonralar Lələ kimi o da saraydan çıxıb getmişdir².

I fəslin “*Lələ yazılı mənbələrdə*” adlanan IV yarım fəslində el şairi Lələnin hansı yazılı mənbələrdə və qaynaqlarda xatırlandığı araşdırılır. Bildirilir ki, Lələnin poetik irsinin öyrənilməsi üçün ən dəyərli qaynaqlardan biri “Nəğmələr kitabı”dır. Bu “kitab” 1721-ci ildə Elias Muşeq (bəzi tədqiqatçıların yazılarında Muşeq kimi qeyd edilir) adlı bir erməni tacirindən müsadirə edilərək götürülmüşdür.

Muşeq XVIII əsrin əvvəllərində Təbrizdə müəyyən siyasi rol oynamış tacirlərdən biridir. O, 1721-ci ildə Rusiyaya gedərkən Həştərxanda həbs edilmiş, mal-dövləti əlindən alınmışdır. Sorğu-sualdan sonra tacirin bütün əmlakı özünə qaytarılmış və azad edilmişdir. Ancaq onun “Nəğmələr

¹ Səfərlə Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, s. 310

² Məsihi. Vərqa və Gülşə. Bakı: Şərq-Qərb. 2005, s. 4

kitabı” saxlanmış, sonralar Moskvaya aparılmış, indi də orada saxlanmaqdadır (Государственный Архив Внешней Политики Министерства Иностранных дел ССР, “Фонд сношений России с Арменией”, дело 1, кн.3). “Kitab” erməni əlifbası ilə Azərbaycan dilində tərtib edilmişdir. Əlyazması 326 səhifədən ibarətdir. “Kitab”ın fotosurəti Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kitabxanasında mühafizə edilir. Fotonümunəni kitabxanaya P.Əfəndiyev təqdim etmişdir¹.

Lələnin poetik irsinin öyrənilməsi üçün dəyərli qaynaqlardan biri də Ermənistandakı Matenadaran Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan 10492 №-li sənəddir.

Prof. İ.Abbaslı yazır: “Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında Qədim Əlyazmaları İnstitutuna (M.Maştos adına Matenadaran) hər il müxtəlif yerlərdən onlarca əlyazması daxil olur. Belə sənədlərdən biri də 1970-ci ildə alınmış 10492 №-li əlyazmasıdır. Əlyazmasının tərtib edildiyi dövr XVIII əsr hesab olunur. Erməni əlifbası ilə yazıya alınmış azərbaycanca şeirlərdən ibarət olan bu sənədə Lələnin 60-a yaxın bayatısı salınmışdır”. Belə bir sənədin mövcudluğu barədə ilk dəfə olaraq prof. İsrail Abbaslı “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1 may 1976-cı il tarixli sayında məlumat vermiş, həmin bayatılardan 15 nümunə dərc etdirmişdir².

Bir il sonra isə İ.Abbaslı Matenadardan üzünü köçürüb gətirdiyi Lələ bayatıları haqqında daha ətraflı məlumat vermişdir. Həmin vaxta qədər “Lələnin erməni əlifbası ilə üzü köçürülmüş bayatıları da uzun müddət xəbərsiz halda arxivlərdə qalmışdır”³.

Lələnin poetik irsinin tədqiq edilməsi üçün ən dəyərli qaynaqlardan biri də Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutunda mühafizə olunan bayatılarıdır. İnstitutun əməkdaşı A.Məmmədova orada qorunan fond materiallarını böyük zəhmət hesabına araşdırmış, əlyazma, fraqment və çünləri səylə vərəqləyərək indiyə kimi sirli qalan çoxlu sayda Azərbaycan bayatısını, o cümlədən, Lələ bayatılarını üzə çıxarmış və olduqca gərəkli bir kitab tərtib etmişdir. Tərtibçinin diqqətli araşdırmaları nəticəsində ərsəyə gələn bu kitabdakı bayatılar özündən əvvəlkilərdən həcmeə yığcam forma, məzmun və mündəricə etibarını ilə daha dolğun və nisbətən daha qədim olması ilə fərqlənir. Tərtibçi yazır ki, “həmin bayatı nümunələrinin yazıya

¹ Babayev İ., Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1970, s. 37

² Abbasov İ. Bayatı ustası Lələ haqqında / “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1 may 1976

³ Zeynalov Ə. Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, s. 14

köçürülməsi tarixi əlyazmaların tarixi ilə bağlı olduğuna görə bunlar XVI əsrin II yarısı, XVIII və XIX əsrlərə aiddir". A.Məmmədovanın tərtib etdiyi bu kitabda Lələnin bir neçə bayatısı verilmişdir. Hətta bu bayatılardan ikisinin yazıya köçürülməsi tarixi də qeyd olunmuşdur - 1801-ci il (Hicri 1216-cı il) ¹.

Dissertasiyanın "**Lələnin yaradıcılığının əsas istiqamətləri**" adlanan II fəslinin "**Lələ bayatılarının tərənnüm obyektinə və poetik xüsusiyyətləri**" adlı I yarım fəsilində göstərilir ki, Lələ bayatı şairidir. Dövrünün mütərəqqi fikirləri onun bayatılarında sənətkarlıqla ifadə edilmişdir. Dörd misralıq kiçik şeir formasında dərin hisslər və fikirlər ifadə etmək, canlı, real təbii lövhələr yaratmaq istedadı onun qabil bir sənətkar olmasından xəbər verir.

Bayatılar ənənəvi qaydaya görə ən çox "aşığam", "mən aşiq", "əzizim", "əziziyəm" və s. qəlib ifadələrlə başlanır. Lələ bayatıları isə bir qayda olaraq öz adı ilə "Lələ", "Lələ der", "mən Lələ der", "Lələ deyir", "Lələyəm" ifadə möhürbəndi ilə söylənir. "Der" sözünə Azərbaycan xalq poeziyasında və klassiklərin əsərlərində də rast gəlirik. Lələ bayatılarında isə bu söz daha çox işlənir.

Prof. Q.Kazımov tərtib etdiyi "Qurbani" kitabına yazdığı giriş məqaləsində Qurbani şeirlərindəki möhürbəndlərdən bəhs edərkən yazır: "Qurbaninin əldə olan şeirlərində "Qurbani der" ifadəsi möhürbəndində böyük üstünlük təşkil edir. "Der" sözünü Nəsimi də, Füzuli də, başqaları da işlətməmişlər. Lakin bu sözü təkrar-təkrar işlətmə baxımından Qurbani xeyli fərqlənir.

Şah İsmayıl Xətəinin "Sazım" kitabındakı 60 qoşmada 9 dəfə təsadüf etdiyimiz bu sözə Qurbaninin 61 qoşma və gəraylısında ("Azərbaycan aşığı və el şairləri", c.1, 1983) 21 dəfə rast gəlirik"².

Müqayisə üçün deyək ki, 116 Lələ bayatısında isə bu sözə Qurbanidən də çox - 36 dəfə təsadüf edilir. Bu bayatılardan 19-u "Mən Lələ der", 17-si isə "Lələ der" ifadəli möhürbəndli bayatılardır³.

Q.Kazımovun fikri ilə razılaşaraq bildiririk ki, "Qurbani der" ifadəsini "Qurbani deyər" şəklinə salmaqla şeirdə heç bir naqislik yaranmadığı kimi, "Lələ der" ifadəsini də "Lələyəm", "Mən Lələ der" ifadəsini isə "Lələ deyər" şəklinə salmaq olur və bayatıda heç bir naqislik yaranmır.

¹ Bayatılar / toplayanı A. Məmmədova. Bakı: Elm, 1977, s. 4

² Qurbani / tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi Q.Kazımov. Bakı: ADU, 1990, s. 22

³ Bayatı ustası Lələ / toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi F. Şükürbəyli. Bakı: Bayatı, 1995, s. 34-40

Janrına görə rəngarəng olmasa da, mövzu baxımından rəngarəng olan bu bayatıları bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür. Lələnin əldə olan bayatılarını şərti olaraq aşağıdakı qaydada təsnifləşdirmək olar:

1. İctimai motivli bayatılar
2. Fəlsəfi məzmun daşıyan bayatılar
3. Özünün həyat - macərələrini əks etdirən bayatılar
4. Yaxşı ilə əlaqədar yazılmış bayatılar
5. Məhəbbət bayatıları

Özündən sonra yetişən bayatı şairlərinə, xüsusilə də, Sarı Aşığın yaradıcılığına güclü təsir göstərən Lələnin bayatılarının əksəriyyəti kamil sənət əsərləridir. Bu səbəbdəndir ki, onun bayatıları yüzilliklərin sətərt imtahanından uğurla çıxaraq hafizələrdə qərarlaşmış və günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Başdan-başa hikmət və dərin məna ilə zəngin olan Lələ bayatılarının əksəriyyəti nikbin ruhlu olub insanların sağlam, təmiz ruhda tərbiyələnməsinə güclü təsir göstərir. Onun bayatılarında xalqın dünyabaxışının formaları bədii surətlərlə öz əksini tapır:

Lələnin harayından,
El yatmaz harayından.
Gündə bir kərpic düşür
Ömrümün sarayından ¹.

Lələ bayatılarının tərbiyəvi rolu ondadır ki, o müəyyən keçid mərhələsində yaşasa da, kamil nümunələr yaratmış, ürək çırpıntılarını sadə xalq dilində ifadə etmişdir. Onun bayatılarının gözəlliyi sadəliyindədir.

Lələ bayatılarının mövzu və ideya rəngarəngliyi, poetik əlvanlığı, xəlqiliyi, məişətdən gələn canlı ifadələrlə zənginliyi onların əsrlər boyu yaşayıb yayılmasına, çoxsaylı söyləyicilərin, informatorların nəslinin qəlbinə, hafizəsinə yol tapmasına səbəb olmuşdur ².

Tanınmış bayatı ustası Lələnin bayatıları forma, məzmun, mündəricə etibarlı ilə çeşidlidir.

Dissertasiyanın II fəslinin "**Lələ bayatılarında sənətkarlıq məsələləri və atalar sözləri ilə qarşılıqlı**" adlanan II yarım fəsilində Lələnin bədahətən söylədiyi şeir nümunələrinin əksəriyyətinin indi dərin məzmunu, yüksək məna çaları və lakonikliyi ilə seçildiyi aşkarlanmışdır.

¹ Bayatı ustası Lələ / toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi F. Şükürbəyli. Bakı: Bayatı, 1995, s. 37

² Lələ. Yarlanmışam daşdan mən / ön sözün müəllifi və tərtib edəni İ. Abbasov. Bakı: Gənclik, 1995, s. 5

Onun yüksək sənətkarlıqla dediyi bayatılar bu gün qanun və nəsihət formasında həyatda işlədilir:

Lələni kim oyada,
Heç deməyin o yada.
Sözün ötmür söyləmə,
Ürəyini oya da ¹.

Bu bayatı “Bişmiş boğazdan çıxan söz kimsəni incitməz”, “Bir söylə, iki dinlə” atalar sözləri ilə səsləşir. Lələ yeganə sənətkarlardandır ki, onun aforizmləri, deyimləri, bayatıları neçə illərdir ki, öz tərbiyəvi əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. O, yeganə şairdir ki, qanun, nəsihət, atalar sözü formasında söylədiyi bayatılar ictimai həyatda hamı tərəfindən qeyd-şərtsiz işlədilir və icra edilir.

Lələnin bizə yadigar qoyub getdiyi aforistik folklor nümunələrinin hər biri mənə tutumuna, məzmun sıqlətinə görə kamil sənət inciləridir. Buna görə də Lələnin bir çox bayatıları mənasına görə atalar sözləri ilə üst-üstə düşür.

Məsələn, Lələnin aşağıdakı bayatısı

Lələ, inci, dürr burdan,
Min atını sür burdan.
Getdin, yerini tanı,
Deməsinlər, dur burdan².

“Ağır otur batman gəl”, “Ağırılıq qızıl qala, yüngüllük başa bəla”, “Ağır otur, “ağa” desinlər”, “Adama get deməzlər, altından palazı çəkərlər”, “Dadandığın yerin dadını qaçıрма”, “Üz verəndə astar istəmə” atalar sözləri ilə,

Lələ der, acı damlar,
İtirib acı damlar.
Yoxsulun ömrü boyu,
Gözündən acı damlar ³.

- bayatısı “Yoxsulun təsəllisi göz yaşdır”, “Yoxsulun əlacı ağlamaqdı”, “Növbə kasıba çatanda qaşığın dəsti sınar”, “Pulluya bəli, kasıba dəli deyərlər”, “Kasıbdan Allah da bezardır”, “Kasıb öləndə molla xəstə olar”, “Kasıbın halını kasıbdan sor” atalar sözləri ilə eyni mənanı ifadə edir.

¹Bayatı ustası Lələ / toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi F. Şükürbəyli. Bakı: Bayatı, 1995, s. 37

²Yenə orada, s. 37

³Yenə orada, s.34

Lələnin aşağıdakı misraları da sərbəst atalar sözü, yaxud məsəl kimi işlənə bilər:

Yerini bil, hər görən,
Deməsin, itil burdan ¹.

...Nə qonşuya söz apar,
Nə qonşudan söz gətir ².

...Sən ol ədalətli şah,
Nə sən dad et, nə mən dad ³.

Lələ bayatılarının müasir dövrə qədər öz tərbiyəvi əhəmiyyətini qoruyub saxlayaraq geniş yayılması və həmin bayatılardan, deyimlərdən və məsəllərdən nəsihət, qanun kimi də istifadə olunmasının əsas səbəbi onun öz fikrini yüksək sənətkarlıqla özü də çox yığcam şəkildə ifadə edə bilməsidir. Onun aforistik şeir nümunələri yüksək mənə tutumu, məzmun dərinliyi və lakonikliyi ilə fərqlənir.

Lələ bayatılarına vəzn, daxili bölgü, ritm və ölçü baxımından yanaşsaq, görürük ki, onlar əsasən aşağıdakı ölçülərdə yazılmışdır:
3+3+1; 2+2+3; 2+1+3+1; 1+2+2+2; 3+2+2; 3+4...

Misal üçün heca bölgülərinin qruplaşması etibarlı ilə seçilən bayatıların bir neçəsinə aid nümunə verməklə kifayətlənmək mümkündür.

Misraları 3+3+1 şəklində olanlara nümunə:

Lələyəm həyanım yox,
Al-yaşıl geyənim yox.
Yüz il bir yana getsəm,
Gəlmədi deyənim yox ⁴.

(Burada üçüncü misra 2+3+2 şəklində yazılmışdır)

Misraları 3+2+2 şəklində olanlara nümunə:

Ələmin Lələm ağlar,
Belimdə şələm ağlar

¹ Bayatı ustası Lələ / toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi F. Şükürbəyli. Bakı: Bayatı, 1995, s.34

² Yenə orada, s.32

³ Yenə orada, s. 38

⁴ Xalqın söz mirvariləri / toplayıb tərtib edəni S.P.Pirsultanlı. Bakı: Azərneşr, 1999, s. 50

Qubar bağlayan könlüm,
Kiriməz, hələm ağlar.

Misraları 2+2+1+2 şəklində olanlara nümunə:

Aman fələk sis günə,
Pərdə çəkib sis günə.
Yaxşı öldü qurtardı,
Lələ qaldı pis günə.

Lələ bayatılarının çoxunda misralar arasında məna bağlılığının sənətkarlıqla qurulması bir daha onun qüdrətli sənətkar olduğunu təsdiqləyir.

Dissertasiyanın II fəslinin *“Lələ bayatılarının variantları”* adlanan III yarım fəslində şifahi xalq ədəbiyyatımızda Lələ bayatılarının çoxvariantlılığı araşdırılmışdır. Göstərilir ki, Lələ bayatılarının çoxvariantlılığı onun xalq arasında sevilərək geniş bir ərazidə – Azərbaycanın hüduqlarından kənar da yayılması ilə əlaqədardır. Çünki tədqiqatlar sübut edir ki, bayatıların yayılma arealı genişləndikcə onların çoxvariantlılıq ehtimalı da artır. Bu baxımdan Lələ bayatıları da istisna deyildir. Xalq arasında ən çox,

Lələyəm bu başdan mən,
Yemərəm hər aşdan mən.
Nə atam var, nə anam,
Yaranmışam daşdan mən

- kimi əzbərlənən bu bayatının bir çox variantları mövcuddur.

S.Paşayevin¹, M.H.Təhmasibin², Ə.Cavadın³ və digər şəxslərin təqdimatında bu bayatı müxtəlif cür səslənmişdir.

Yuxarıda qeyd edilən bayatının digər variantına Tiflisdə 1890-cı ildə çıxan “Daraz” jurnalının 1 nömrəsində rast gəlinir:

Lələyəm mən bu başdan,
Bu qayadan, bu daşdan.
Nə atam var, nə anam,
Zühur oldum bu daşdan⁴

Sözügədən jurnalda qeyd edilir ki, bu bayatı qəbir daşlarının birinin üstündə həkk olunmuşdur.

¹ Paşayev S. Lələnin məzarı və özü / “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 15 yanvar 1976.

² Vətən haqqında xalq şerləri / toplayanı və tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: EA nəşriyyatı, 1941, 25 s.

³ Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı: Azərnəşr, 1992, 328 s.

⁴ Lələ. Yaranmışam daşdan mən / ön sözün müəllifi və tərtib edəni İ. Abbasov. Bakı: Gənclik, 1995, s. 4-5

Həmin bayatının ilk misrası f.ü.f.d. H.Qasimovun toplayıb nəşr etdirdiyi “Bayatılar” kitabında “Lələyəm mən bu daşdan” kimi getmişdir¹.

Araşdırmalardan məlum olur ki, Matenadaran Əlyazmaları İnstitutundan üzü köçürülmüş Lələ bayatılarından bəziləri digər mənbələrdə başqa məzmununda verilmişdir².

Bir neçə Lələ bayatısının oxşar variantları Elias Muşeqdən müsadirə edilmiş “Nəğmələr kitabı”nda Babanın adı ilə qeyd edilmişdir³.

Erməni əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmış “Nəğmələr” kitabındakı Lələ bayatıları ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə oxunmuşdur.

M.Seyidovda:

Lələm der yolda dur,
Gör dünya nə haldadır.
Kimi atlazı bəkənməz,
Kiminin gözü şaldadır⁴

İ.Abbaslının təqdimatında:

Lələ deyir yoldadı,
Gör dünya nə haldadı.
Kimin axirət evinə
Kimin gözü maldadı⁵

Aşağıdakı variantda isə bu bayatı müəllifsiz təqdim edilmişdir:

Mən aşiqəm yolda dur,
Gör dünya nə haldadır.
Kimi cır-cındır tapmır,
Kiminin gözü şaldadır⁶

Nədənsə erməni mənbələrindəki Lələ bayatılarının variant fərqləri daha çoxdur. Görkəmli alim M.Seyidov erməni mənbələrində qeyd edilən Azərbaycan bayatılarının variant fərqlərindən danışarkən yazır: “Orta əsr variantlarının keçib gəldiyi inkişaf yolunu və onun uğradığı məna, forma dəyişikliyinə səbəblərini araşdırmaq üçün belə variantları qarşılaşdırdıqda,

¹ Bayatılar / toplayıb tərtib edəni H.Qasimov. Bakı: Azərnəşr, 1960, s. 137

² Lələ. Yaranmışam daşdan mən / ön sözün müəllifi və tərtib edəni İ. Abbasov. Bakı: Gənclik, 1995, s.29

³ Seyidov M. Erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan bayatıları // Azərbaycan SSR EA xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, Bakı: Az. SSR EA, 1960, s. 99

⁴ Yenə orada, s. 96

⁵ Lələ. Yaranmışam daşdan mən / ön sözün müəllifi və tərtib edəni İ. Abbasov. Bakı: Gənclik, 1995, s. 4

⁶ Bayatılar / toplayıb tərtib edəni H.Qasimov. Bakı: Azərnəşr, 1960, s. 144

əsasən iki fərq diqqəti cəlb edir. Bunların biri və əsaslısı bayatıların arasındakı dil fərqi...
İkinci fərq isə bayatıların məna, ideya, fikir cəhətdən uğradığı dəyişiklikdir. Bu dəyişiklik iki istiqamətdə getmişdir: Bəzən, dəyişdirənin ideyasından, düşünmə tərzindən asılı olaraq, bayatıya insanı düşündürən belə fikirlər, duyğular, hisslər aşılarmışdır ki, nəticədə bayatı yaxşılaşmışdır, bəzən isə əksinə, zərərinə olmuşdur”¹.

M.Seyidovun bu fikrinə rəğmən, Lələnin bayatılarının oxşar variantlarının hamısından söhbət açmasaq da, onu deməyi lazım bilir ki, digər bayatılar kimi Lələ bayatıları da söyləyicilərin, ifaçıların arzu və istəklərinə uyğun olaraq dəyişdirilmiş, əlavə və əskilmələrə məruz qalmışdır.

Nəticədə Lələ bayatılarında çoxvariantlılıq yaranmışdır ki, sonradan yaranmış variantların çoxu Lələnin ziyanına olmuşdur.

Dissertasiyanın II fəslinin *“Lələnin yaradıcılığında etnoqrafik cizgilər”* adlanan IV yarımfəslində Lələnin yaradıcılığında maddi mədəniyyət elementləri araşdırılır. Göstərilir ki, Lələnin bayatılarında və onun həyat macərələrini əks etdirən “Lələ” dastanında, ulusumuzun qədim məşğuliyyəti haqqında xeyli nümunələr vardır. Bu nümunələr onu göstərir ki, xalqımızın əkinçilik mədəniyyəti ən qədim zamanlardan başlayaraq əsrlər boyu davam edən bir tarixə malikdir.

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan maddi mədəniyyət nümunələri bir daha sübut edir ki, burada son Neolit və Tunc dövrlərindən başlayaraq əkinçilik mədəniyyəti yayılmışdır².

Xalqın təsərrüfat mədəniyyətinə yaxından bələd olan Lələ dördlüklərində cinasın gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Lələnin bayatılarında qədim əkinçilik mədəniyyətinə malik olan Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatında taxılçılıqla bərabər, bostan-dirrik məhsullarının da xüsusi yer tutduğu sənətkarlıqda əks olunur.. Əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaq qədim dövrlərdən bu ərazidə neçə-neçə qarpız və yemiş növünün, alma-armud, üzüm, ərik, şaftalı kimi qiymətli meyvələrin yetişdirilməsinə imkan vermişdir. Xalq seleksiyası təcrübəsindən çıxmış bir çox meyvələrimiz, bostan bitkilərimiz əsrlər boyu xalqımızın süfrələrinə, bəzək masasına çərəz, qonağına hədiyyə olmuşdur³.

¹ Seyidov M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (orta əsrlər). Bakı: EA nəşriyyatı, 1976, s. 155

² Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, s. 43

³ Cavadov Q. Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti, ənənələr və müasirlik. Bakı: Bilik, 1986, s. 15

Azərbaycanlılar üçün səciyyəvi olan müxtəlif ev tiplərinin, o cümlədən, inşaat materiallarının da adlarına Lələnin bayatılarında rast gəlinir. Lələnin bayatılarında dəyə, kümə, somya, dam, çardaq, çovustan və s. ev tiplərinin, yaxud müvəqqəti sığınacaq yerlərinin adları çəkilir¹.

Lələnin bayatılarında, aforizmlərində, adı ilə bağlı yaranmış rəvayətlərdə, eləcə də, onun həyat-macərələrini əks etdirən “Lələ” dastanında Azərbaycanın qədim xalq geyimləri və bəzək elementlərinin adlarına, ev peşəsi və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə tez-tez rast gəlinir. Onun bayatılarında yaşadığı dövrün maddi mədəniyyət elementləri kifayət qədər öz əksini tapmışdır. Bu nümunələrdə əsasən aşağıdakı kişi və qadın geyimlərinin, bəzəklərin və parçaların adları çəkilir: can köynəyi, çarıq, arxalıq, çuxa, çəpkən, araçqın, çalma, zərbəft, məndil, toqqa, kəmə, bez, şal, can köynəyi, atlas və s.

Dissertasiyanın **“Lələ obrazı xalq rəvayətlərində. “Lələ” dastanının məzmun xüsusiyyətləri”** adlanan III fəslinin **“Lələ ifadəli andlar, alqışlar və qarğışlar”** adlı I yarımfəslində Lələnin yaradıcılığında maddi mədəniyyət elementləri araşdırılır.

Qeyd edilir ki, andlar şifahi xalq yaradıcılığının ilkin janrlarındandır. Andıçmə qədim insanların müqəddəsləşdirdikləri varlıqlara inamı ilə bağlı olmuşdur. Tarixən anda inam qüvvətli olmuş, and içmə müqəddəs hesab edilmişdir.

Andlar ilk dövrlərdən indiyə kimi müqəddəs sayılmış, andı pozan adama alçaq nəzərlə baxmış, yalançı bir adam kimi tanımış, belə adamların xalq arasında hörməti olmamışdır².

Müxtəlif təsəvvürlərlə, ayrı-ayrı sitayiş obyektləri ilə, eləcə də ailə üzvləri, qohumlarla bağlı yaranmış andlar çoxdur. Bunlarla bərabər istəklə adamların adlarına and içmə də geniş yer almışdır. Atanın, qardaşın, əminin, dayının və başqa yaxın adamların canına and içmək adi hal olmuşdur. Lələnin adı ilə səslənən andlar da bu qəbildəndir:

Lələnin canına and olsun.

Lələnin üz qoyduğu yer haqqı.

Lələnin yatdığı torpaq haqqı.

Lələnin canı haqqı.

¹ AFA. V kitab, Qarabağ folkloru / toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim (Quliyev), tərtib edən, ön söz, söyləyicilər və toplayıcılar haqqında məlumatın müəllifi İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2000

² Paşayev Q. İraq-türkmən folkloru. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 21

Digər andlar kimi, Lələ ifadəli andların da heç biri təsadüfi yaranmamışdır. Bu andların hər birinin yaranma səbəbi, tarixi kökü, müəyyən etimoloji əsası vardır.

Onların hər birinin arxasında xalqımızın müəyyən inkişaf mərhələsindəki həyatı, məişəti, həyat tərzini, əxlaq və təfəkkür dünyası dayanır.

Dildə-ağızda Lələ ifadəli alqışlar və qarğışlar da dolaşmaqdadır. Şifahi xalq yaradıcılığının bu janrının da hər birinin özünəməxsus yaranma və inkişaf yolu, müəyyən kökü olmuşdur.

Müxtəlif xalqlarda olduğu kimi, Şərqi xalqların əsətirində də xeyir və şər təsəvvürləri şəxsləndirilir... Bu qüvvələr qədim təsəvvürlərdə xeyiri alqışlamaq, şəri isə qarğışlamaq anlayışını yaratmışdır¹.

Dissertasiyanın III fəslinin *“Lələ ifadəli toponimlər”* adlanan II yarım-fəslində Lələnin adı ilə bəlgələnen yer-yurd adları araşdırılır. Göstərilir ki, tarixən insanlar bəşər cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq özlərinə ad verdikləri kimi, yaşadıkları yerlərə də müəyyən adlar vermişlər. Xalq heç bir coğrafi obyektə təsadüfən, yaxud mənası bilinməyən ad verməmişdir. Zaman keçdikcə, sadəcə olaraq biz müəyyən coğrafi adların həqiqi mənasını izah etməkdə çətinlik çəkirik, lakin hər bir coğrafi ad tarixi sənəd olub, maddi mədəniyyət nümunəsi kimi keçmişimizdən xəbər verən mötəbər elmi mənbədir. Bu adlar, eyni zamanda, həmin ərazidə yaşayan xalqın tərcümeyi-halını, silinməz, pozulmaz yaddaşdır.

Tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycanda yüzilliklərin yaşadı olan coğrafi adlar çoxdur. O da məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində indi mövcud olan toponimlər müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmışdır.

Bu toponimlərin içərisində “Lələ” ifadəli toponimlər çoxluq təşkil edir. Bayatı bilicisi kimi məşhurlaşan Lələ özündən sonra zəngin irs qoyduğu kimi, xeyli toponim də yadigar qoyub getmişdir. Güney Azərbaycandan - Qərbi Azərbaycana, Yaxın Şərqdən Gürcüstana qədər bir ərazidə Lələ ifadəli yer, yurd adlarına rast gəlmək mümkündür.

Ərdəbilin Ərşaq mahalında Lələ kəndi, Gürcüstanın Bolnisi rayonunda Lələpaşa kəndi, Astarada Lələkəpeşdə, Lerikdə Lələdulan, Lələkaran kəndləri, Zərdabda Lələağacı kəndi, Qaxda Lələli obası, Laçında Lələ abidəsi yer adı, Qazıdərə kəndində Lələbağırılı oymağı, Füzuli rayonunun Horadiz kəndində Lələ düzü, Yuxarı Yağlıvənd kəndində Lələli məhəlləsi, Böyük Bəhmənli kəndində Lələli oymağı, Əhmədallılar kəndində Lələ qəbri, (buna Aşıq qəbri də deyirlər), Füzuli rayonu ilə Cəbrayıl rayonu

arasında olan Lələ dağı (buna Lələ yaylağı da deyirlər) və s. Lələnin adı ilə pasportlaşan coğrafi məkanlardır. İraq-Türkmən ellərində də Lələ ifadəli alqışlar, qarğışlar, bilməcələr olduğu kimi, toponimlər də mövcuddur. Tədqiqatlar sübut edir ki, ən çox Lələ ifadəli yer-yurd adları Qərbi Azərbaycan ərazisindədir. Lakin bu adlar zaman-zaman dəyişdirilmiş və unudurulmuşdur.

Dissertasiyanın III fəslinin *“Lələ ifadəli tapmacalar”* adlanan III yarım-fəslində Lələnin adı ilə səslənən tapmacalar araşdırılır. Bildirilir ki, Azərbaycan folkloru nümunələrində Lələ ifadəli tapmacalar da vardır. Bunlar əsasən lirik növün “bayatı-tapmaca” janrındadırlar.

Tədqiqatdan gələn qənaət belədir ki, Lələ ifadəli tapmacalara ən çox İraq-türkman folklorunda təsadüf edilir. Q.Paşayev yazır ki, bir çox “bayatı-tapmaca”ları fərqləndirən yeganə cəhət Kərkük dolaylarında onların “Lələm deyər” ifadəsi ilə başlanmasıdır. Başqa misralar və “bayatı-tapmaca”nın açması eyni olur.

Məsələn:

Lələm deyər, quş uçdu,
Uçdu dəryahı keşdi.
Bir ağacda beş alma,
İkisinə gün düşdü.
(Beş vaxt namaz)

Lələm deyər yağ gəti,
Gətirirsən sağ gəti.
Sağılmamış inəkdən,
Ərinməmiş yağ gəti.

(Bal)¹.

İraq-türkman folklorunun bilicisi və tədqiqatçısı, professor Q.Paşayevin “Kərkük folkloru antologiyası” kitabında yuxarıda xatırladığımız nümunələrdən əlavə daha dörd Lələ ifadəli tapmaca verilmişdir.

Lələ ifadəli “bayatı-tapmaca”lar ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Burada insanlar öz düşüncə və mühakiməsini, ictimai varlığa münasibətini bədii şəkildə əks etdirir. Şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növü olan “bayatı-tapmaca” janrını təkmil sənətə meylin təbii nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

¹ Nəbiyev A. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 14

¹ Paşayev Q. İraq-türkmən folkloru. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 113

Dissertasiyanın III fəslinin IV yarım fəslində **“Lələ” dastanının ideyası və məzmunu**” araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, Lələnin həyat macəralarını əks etdirən “Lələ” dastanı hələlik həqiqi adı sirlə qalan Lələ təxəllüslü bir şairin həyat-macəralarından bəhs edən bayatlı dastandır. Burada bayatılar hadisələrə uyğun olaraq işlədilmişdir. Dastanda iştirak edən surətlərin hiss-həyəcanlarının, arzu-istəklərinin ifadəçisi olan bu bayatılar yerli-yerində işlənməklə bərabər, onun həm də oxunaqlığını, təsir gücünü artırır, mənə yükünü, məzmun əlvanlığını dəyərləndirir.

“Lələ” dastanı real şəxsiyyət haqqında yaranan ilk dastanlardandır. Lələnin həyatı ilə bağlı yaranmış olan bu müstəqil xalq romanı dastan yaradıcılığımızda təbii və yeni hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Doğrudur, xalq arasında həmişə hörmət və ehtiramla xatırlanan ustad sənətkarlar haqqında dastanlar yaranmışdır və bu gün də yaranmaqdadır. “Qurbanı”, “Abbas və Gülgəz”, “Vaqifin dastanı” və s. bu qəbildəndir.

Lələ real şəxsiyyət olsa da, haqqında yaranmış dastan mifik təsəvvürlərlə, animistik, totemistik görüşlərlə, əfsanə, əsatir və rəvayətlərlə çuğlaşmış əsərdir. Görünür, bu klassik dastan yaradıcılığının ilkin başlanğıc dövrü olduğu üçün burada dastançılıq sənətinin ənənəvi üsürləri hələ tam formalaşmamışdır. Çox ehtimal ki, bu nağılların dastanlaşması prosesinin ilkin məhsullarından biri olmuşdur. Ya da “Lələ” dastanı vaxtı ilə müstəqil, orijinal, kamil olmaqla bərabər, dastançılıq ənənəsi mühafizə edilən dastan olmuş, sonradan Lələnin pərəstişkarı tərəfindən, yaxud aşıq və dastançılar tərəfindən əlavələrə və əskilmələrə məruz qalaraq bu hala salınmışdır. Heç şübhəsiz ki, “Lələ” dastanının xalq içərisində daha kamil variantları olmuşdur ki, bu gün də onu xalq içərisində axtarmaq lazımdır.

Bununla belə, “Lələ” dastanı indiyə qədər tədqiq olunmuş bütün bayatlı dastanlardan fəlsəfi məzmununa, əxlaqi dəyərinə görə fərqlənir. Burada insan təfəkkürünün mifik dünyagörüşü real həyat hadisələri ilə bir-birinə qarışaraq dərin fəlsəfi mənə əmələ gətirmişdir.

Lələ bütün haqq aşıqlarının ucalığında dayanan, haqq ilə haqq olan haqq aşığıdır. Əgər Qurbaninin, Sarı Aşığın, Xəstə Qasımın, Abbas Tufarqanlıının, həmçinin Valeh, Tahir və s. kimi haqq aşıqlarının piri Xızır, Abid, Əli, Nurani Qocadırsa, Lələnin piri Tanrının özüdür. Bir daha təkrar edirik ki, əgər haqq aşıqları bu fəxri ada sonralar nail olublarsa, Lələ bu ilahi istədədə hələ beşikdəyəkən çatmışdı. Digər tərəfdən, əgər həmin qəhrəmanlar Xızır, Əli, Abid və s. xeyirxah hamilərin köməyi ilə haqq aşığı kimi ucalırlarsa, Lələnin özü Xızır, yaxud Xıdır, Əli və s. kult ilə eyni paralellikdə dayanır. Çox ehtimal ki, bu qərribə taleli şəxsə, xalq məhəbbəti hədsiz güclü olduğundan, Lələnin qeyri-adi istedadını bəyənən, üsyankar

şeyrlərini ürəkdən sevən nağılçı-dastançılar onu ilahi varlıqlarla eyniləşdirərək müqəddəsləşdirmək istəmişlər. Müqəddəsliyə layiq olan Lələ pərəstişkarları, xüsusilə nağılçı-dastançılar onu xalqın mifik təfəkküründə, qədim folklor örnəklərində ölməzlik, xeyirxahlıq rəmzi kimi yaşayan Xızır kimi kultlarla eyni səviyyədə görmək istəyindən irəli gəlmişdir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, “Lələ” dastanı əfsanəvi nağıl təsirindən uzaqlaşma bilmir. Elə bu dastanı digər dastanlardan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, burada insan təfəkkürünün mifik-əfsanəvi dünyagörüşü real həyat hadisələri ilə bir-birinə qarışmışdır. Dastandakı hadisələrin bəzisi əski etiqadlarla səsleşib totemizm, animizm, fetişizm və s. inam-etiqadlarla çuğlaşsa da, dastanın mərkəzində duran süjet obyektivliyin inikası kimi real və təbii görünür.

Çox da uzaq olmayan dövrdə XVI-XVII əsrlərdə (yaşı eralarla ölçülən yüzilliklərlə müqayisədə XVII əsri belə adlandırmaq, fikrimizcə, o qədər də qəbahət sayılmır) yaşayıb-yaradan, həmin tarixi kəsimin yaşadı olan bir şəxsiyyətin barəsində yaranmış dastanın bu qədər “müasirləşdirilməsi” də bu dastanın qəhrəmanının real şəxsiyyəti üzərinə kölgə sala bilməmişdir.

Doğrudur, dastan əfsanəyə bənzəyir, əsatiri görüşləri xatırladır ki, bu da dastançılıq ənənələrinin “qəlibinə” sığışmır. Lakin bu ilk baxışdan elə görünür. Çünki “Lələ” dastanı əfsanə deyil. Buna görə də bu dastanı əfsanə səviyyəsinə endirmək düzgün deyildir.

Əslində isə, dastanlarımızın çoxunda “Lələ” dastanındakı kimi qabarıq şəkildə olmasa da, mifik səciyyəli epizodlar vardır. Məhəbbət dastanlarında məhəbbət süjetinin başlanğıcı sayılan buta vermək məsələsinin özü mifik təsəvvürlərdən irəli gəlir. Bu hal “Koroğlu”, eləcə də, digər qəhrəmanlıq dastanlarımızda da özünü göstərir.

“Lələ” dastanındakı bəzi epizodlar klassik dastançılıq ənənələrindən kənar çıxıb nağıllardakı müəyyən mifik təsəvvürləri özündə birləşdirsə də, bu hal antik Şərq eposlarının xarakterik xüsusiyyətlərinə görə məqbul sayılır. Dastandakı bəzi epizodlar ən qədim ədəbi abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da da vardır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan dastan yaradıcılığında xalqımızın tarixi müxtəlif mərhələlərində dünyagörüşü, həyata-dünyaya baxışı öz bədii əksini qoruyub saxlamışdır.

Dissertasiyanın III fəslinin V yarım fəslində **“Lələ” dastanının digər bayatlı dastanlarla oxşar və fərqli cəhətləri**” tədqiq edilir. Göstərilir ki, “Yaxşı və Aşıq”, “Arzu-Qəmbər”, “Yaxşı-Yaman”, “Lələ” bayatlı dastanlardır. Birinci dastanı Ə.Axundov, ikincini Q.Paşayev, üçüncünü S.Paşayev, sonuncunu isə müəllif toplayıb nəşr etdirmişdir.

Ancaq “Lələ” dastanı özündən əvvəl və sonra yaranmış dastanlardan müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

“Yaxşı və Aşıq”, “Arzu-Qəmbər”, “Yaxşı-Yaman” dastanları da bayatılı dastanlar olsa da, bu dastanları eyniləşdirmək doğru deyildir. Düzdür, həmin dastanlarda müəyyən nəzəri oxşarlıq vardır, lakin onlar mənə, məzmun etibarını ilə bir-birindən tamamilə fərqlidirlər. Bəzi nəzəri oxşarlıq, yaxud bəzi ştrix-epizodlar isə dastançılıq ənənələri ilə bağlıdır.

“Arzu-Qəmbər” dastanı ilə “Lələ” dastanının isə əsas oxşarlığı ondadır ki, hər iki dastanın qəhrəmanı Qəmbər və Lələ daş kultu ilə bağlıdır. Qəmbər daş deməkdir, Lələ də “daşdan yaranmışdır”. Maraqlı cəhət budur ki, “Lələ” dastanında Qəmbər Lələnin “oğlunun” adıdır. Digər əsas fərq ondadır ki, Qəmbər xalqın yaratdığı obraz, Lələ isə real şəxsiyyətdir.

“Yaxşı və Aşıq” dastanı dastançılıq ənənələrinə uyğun olaraq ustadnamə ilə başladığı halda “Lələ” dastanında ustadnamə yoxdur. Maraqlıdır ki, “Arzu-Qəmbər” dastanı da ustadnamə ilə deyil, nağıl-pişrov ilə başlayır.

“Yaxşı və Aşıq”, “Yaxşı-Yaman”, “Arzu-Qəmbər” və “Lələ” dastanının ayrı-ayrı süjetlərində klassik dastan yaradıcılığının “rüşeymləri” görünsə də, lakin onların heç biri klassik dastan səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Bu dastanların heç biri klassik dastançılıq ənənələrini tam dolğunluğu ilə özündə ehtiva edər və mükəmməl dastan səviyyəsində dayanıb bilmir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində əldə edilmiş elmi-nəzəri mülahizələr ümumiləşdirilmiş və tədqiqatın əsas müddəaları müəyyənləşdirilmişdir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində gəlinən qənaət belə olmuşdur ki, “Lələ” dastanı indiyə qədər tədqiq olunmuş bütün bayatılı dastanlardan fəlsəfi məzmununa, əxlaqi dəyərinə görə fərqlənir. Burada insan təfəkkürünün mifik dünyagörüşü real həyat hadisələri ilə bir-birinə qarışaraq dərin fəlsəfi mənə əmələ gətirmişdir.

“Yaxşı-Yaman” dastanı da “Lələ” dastanı kimi mifik təsəvvürlərlə, animistik, totemistik görüşlərlə, əfsanə, əsatir və rəvayətlərlə çuğlaşmış əsərdir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı tezis və məqalələri nəşr edidmişdir:

1. Bayatı ustası Lələ / tərtib edəni Şükürbəyli F. Bakı: Azərbaycan “Bilik” maarifçilik cəmiyyətinin “Bayatı” sifariş ədəbiyyatı mərkəzi, 1995, 48 səh.

2. Bayatılı dastanlar / tərtib edəni və ön sözün müəllifi F.Şükürbəyli. Bakı: UniPrint, 2008, 135 səh.

3. Sözün bahar vədəsi / tərtib edəni və ön sözün müəllifi F.Şükürbəyli. Bakı: 2008, 54 səh.

4. Lələ yazılı mənbələrdə // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu. XVIII toplu, Bakı: Səda, 2006, s.38-42

5. “Lələ” istilahının yaranması // Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq, filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), XVIII toplu, Bakı: Səda, 2006, s.42-46

6. Bayatılı dastanlar haqqında bəzi qeydlər // Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq, filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), XXVI toplu, Bakı: Səda, 2006, s. 99-104

7. Объект воспевания и художественные особенности баяты, созданные Лалой // “Изденис” – “Поиск” научный журнал министерства образования и науки Казакстана. Гуманитарлык ылымдар сериясы, 2010, №1, s.172-176

8. Qarabulaq (Füzuli) folkloru antologiyası / tərtib edəni Şükürbəyli F. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2011, 376 səh.

9. “Lələ, yerin Arğalı...” // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. №7, Bakı, 2011, s.248-254

10. Lələ bayatılarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. № 3, Bakı, 2013, s. 144 -149

11. Леле как величайший мастер баяты: к вопросу о псевдониме поэта // Материалы VI международной научно-методической конференции на тему “Русскоязычие и би(поли) лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно-концептуальные аспекты”, Пятигорск, 11-12 апреля 2013, с. 33-35

12. Период, жизнь и деятельность Леле // Ученые Записки Таврического Национального Университета имени Вернадского. Серия “Филология. Социальные коммуникации”. Том 26 (65), № 1, ч.1., с. 358-363

**THE POETICAL HERITAGE OF POET LELE AND
THE CHARACTER LELE IN AZERBAIJAN FOLKLORE**

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of used literature.

In the **introduction** the actuality of the investigation is shown, the history of the investigation is studied, the object of the investigation is given, the scientific methodology, aim and scientific innovations are also investigated.

The first part of the dissertation work is called **“Lele’s personality and life”** and consists of four chapters such as *“Formation of idea Lele”*, *“Pen-name Lele”*, *“Lele’s life period”*, *“Lele in written sources”*.

The second part called **“The main direction of Lele’s activity”** also consists of four chapters such as *“Objects of praise and poetical peculiarities of bayati (quatrain) Lele”*, *“The problem of mastering and connection with proverbs bayati (quatrain) Lele”*, *“Variants of bayati (quatrain) Lele”*, *“The ethnographic sketches of bayati (quatrain) Lele”*.

The third part which consists of five chapters such as *“Oaths, cheers and curses with the expression Lele”*, *“Toponyms with the expression Lele”*, *“Riddles with the expression Lele”*, *“The idea and themes of the epos “Lele”* is called **“The character Lele in folk legends. The themed peculiarities of the epos “Lele””**.

In the **conclusion** the results are summarized and the future directions of the investigated subject are shown.

**ПОЭТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ НАРОДНОГО ПОЭТА ЛЕЛЕ
И ОБРАЗ ЛЕЛЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, вывода и списка литературы.

Во **“Введении”** обосновывается актуальность темы исследования, показывается объект и предмет работы, цели и задачи, научные новшества, теоретические и методологические основы, теоретическая и практическая значимость, дается информация об апробации и структуре.

Первая глава диссертации называется **“Личность и жизнь Леле”** и состоит из четырех частей, в которых исследуются такие вопросы как *“Формирование понятия Леле”*, *“О псевдониме Леле”*, *“Период жизни Леле”* и *“Леле в письменных источниках”*.

Вторая глава под названием **“Основные направления творчества Леле”** также состоит из четырех частей и посвящена изучению *“Объекты воспевания и поэтические особенности баяты Леле”*, *“Вопросы мастерства и связи с пословицами баяты Леле”*, *“Варианты баяты Леле”*, *“Этнографические этюды баяты Леле”*.

Третья глава, в которой в пяти частях исследуются *“Клятвы, благопожелания и проклятия с выражением Леле”*, *“Топонимы с выражением Леле”*, *“Загадки с выражением Леле”*, *“Идея и тематика дастана “Леле””*, называется **“Образ Леле в народных преданиях. Тематические особенности дастана “Леле””**.

В **заключении** обобщены выводы исследования и определены направления дальнейшего изучения темы.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

ФАИГ ХАСАЙ оглу ГУРБАНОВ

**ПОЭТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ НАРОДНОГО ПОЭТА
ЛЕЛЕ И ОБРАЗ ЛЕЛЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ФОЛЬКЛОРЕ**

5719.01. - Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2014